

❖ *Yeni nəşrlər*

❑ **2019-cu il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 11 yanvar 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə ölkəmizdə “Nəsimi ili” elan edilmişdir. Nəsimi yaradıcılığının daha da dərinləşməsinə təkan verən bu sərəncama görə hörmətli Prezidentimizə öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk. Biz də öz növbəmizdə cənab Prezidentin qarşımıza qoyduğu vəzifələri layiqincə yerinə yetirməyə çalışırıq. Bu məqsədlə “Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi dilinin izahlı-ensiklopedik lüğəti”ni hazırlamaq kimi böyük bir məsuliyyətin altına girdik.**

Həll olunmalı bir sıra çətinliklər var idi. Nəsimi “dili”ni anlamaq üçün dahi şairin fəlsəfəsini başa düşmək zəruridir. Çünki onun hər bir sözündə, misrasında sətirlərlə mənalar var. Nəzərə almaq lazım idi ki, sovet dövründə deyildiyi kimi, Nəsimi heç də ateist şair olmamışdır. O, birinci növbədə, əqidə adamı olmuş, bütün ədəbi-fəlsəfi fikir dünyasını hərfi görüşlərinə bağlamışdır. Nəsimi Fəzlullah Nəsiminin doqquz xəlifəsindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, sidq-ürəkdən inanaraq mənsub olduğu hürufilik təriqətinin təbliğatı məqsədilə el-el, oba-oba gəzməmiş və ömrünün sonunda ölümü Allaha qovuşmağın bir vasitəsi kimi sevinclə qəbul etmişdir:

**Yığıldı şeyxü şabilər ki,
yeni soyalar mənə
Muradım bu idi həqdən,
irışdim mən bu gün kamə.**

Belə bir əqidə, amal ilə yaşayıb-yaratmış və həyatını qurban vermiş şairin yaradıcılığına adi dünyəvi hissləri şamil etmək, əlbəttə, doğru yanaşma ola bilməzdi. Bunun üçün şairin dini-fəlsəfi görüşləri ilə bağlı ədəbiyyatlara müraciət etmək olduqca vacibdir. Məsələn, “boy”, “qədd”, “qamət” sözlərinin sətirlərlə mənasını bir beytdə başa düşmək mümkün deyil, lakin digər misralarda işlənmə yerləri bir yerə cəm edildikdə və hürufiliklə, təsəvvüf terminləri ilə bağlı mənbələrdə izahına baxıldığında şairin nə demək istədiyini addım-addım izləmək olur. “Uca boy” deyərək Nəsimi obrazlı mübaligə həyata keçirir – Yerdən cənnətlər və Ərşə qədərki məsafəni nəzərdə tutur. Hürufilikdə Adəm, Allahın təcəllisi olduğu üçün kainatın quruluşu insanın vücuduna köçürülərək təsvir edilir. Belə bir təcəllini Fəzlullah özünün “Cavidannameyi-səğir”

əsərində Məhəmməd Peyğəmbərin merac səfərini Adəmin vücudu ilə paralelliklər apararaq şərh edir: “Məscidi-Həram (Kəbə – X.Heydərova) Hz. Adəmin baş və alnı üçün alınan torpağın yeridir, yəni baş və

**Ər’əri-bağcı cinandır qamətin,
Şaxi-tubadan nişandır qamətin;
Me’rac üzün, sidrə boyun,
qaşın iki yay.**

Sonuncu misrada “sidrə, iki yay” ifadələri Məhəmməd Peyğəmbərin

“Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi dilinin izahlı-ensiklopedik lüğəti”

alın məqamıdır. Məscidi-Əqsa isə kürək və köks məqamıdır” [Cavidannameyi-Səğir, cd 1 09-10]. Əli Əmiri “İstivanamə” əsərində buna bir az da aydınlıq gətirir: “İsradan bəhs edilən ayədə Məscidi-Həram olaraq göstərilən Kəbə (كعبة) “topuq” anlamını ifadə edən ka'b (كعب) sözündən törəmiş bir kəlmədir. Bu səbəbdən dolayı, əslində, “isra” Hz. Məhəmmədin üz məqamı olan Kəbədən kürək məqamı olan Beytül-Məscidi-Əqsaya gedişin tərsi deyil, ayaqdan kürək və köks, oradan da üzə doğru bir yüksəlişidir” [İstivanamə, cd 18].

Bu cür hərfi izahlardan sonra Nəsiminin təsvirini verdiyi boyun, qəddi qamətin ucalığının mübaligə ilə təqdim edilməsinin səbəbi anlaşıqlıdır.

**Ey üzün cənnəti-Ədnin,
vey boyun tubi-rəvan,
Fədxəluha xalidun
ondan bilindi cavidan;
Nə sidrədir ki, boyundan
qiyamət oldu faş,
Görün qiyam ilə qəddin
bu sidrənin şabaş;**

meracı ilə bağlıdır. “İki yay” Quranda adıkeçən “qabə-qövseyin” (قَابُ قَوْسَيْنِ) termininin qarşılığı olub, “Fəzlullahın “Məhəbbətnamə” əsərində məhz “iki qaş” kimi şərh edilmişdir”. Ərşi Əlanın altında yerləşən bu məfhumlar, göy cisimləri, bürclər və s. hərfi görüşlərə əsasən, Adəmin üz və ya bədən üzvləri ilə adlandırılır. Məsələn:

**Əsəd köksümdürür,
əmcək Səratan,
Bağırsağ Sünbülə, göbək Mizanım.**

Nəsiminin yaradıcılığının əsas obyekti Allah və Adəmdir. Adəm konkret bir şəxs deyil, ideal kamili-insan obrazıdır ki, onun cismində Allahın nuru gizlənmişdir. O, hər şeydən qədimdir. Çünki Allah ilk olaraq ruhları yaratmış, sonra onlara vücud vermişdir. Adəm 6 cəhətdən 28, 4 ünsür ilə isə 32 müqəddəs Allah kəlamı ilə əhatə olunmuşdur. Nəsimi Adəm obrazını şeirlərində bəzən öz adından “mən” olaraq, bəzən də “sən” olaraq göstərir.

**Söyləyən Həqdır mənim
dildə hərdəm, yoxsa mən.**

Çar ənasirdən mürəkkəb bilisanü əbkəməm.

Nəsimi burada demək istəyir ki, “dörd ünsürdən, yeni torpaq, su, od və havadan yaranan lal-dilsiz olur, çünki bunlar cansız elementlərdir. Onun içində danışan isə Haqqın, Allahın özüdür. Yeni cismi ilə insan heykəl kimidir. Yalnız ruh ilə təchiz olunmaqla Adəm övladı ilahi mahiyyət kəsb etmişdir.

Biz lüğətdə təsəvvüf, hərfi, nücum və s. sahələrə aid izahları verərkən istinadları lüğətin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı ilə indeksləşdirmişik. Tərtib etdiyimiz leksikoqrafik əsər növünə görə bir müəllif lüğətidir, yəni yazıçı və ya şairin dilinə həsr olunmuş leksikoqrafik əsərdir. Bu tip lüğətlər normativ olmayıb, leksemlərin təqdimatında mənbə əsərə əsaslanan di-axron xüsusiyyətlərə və orfoqrafiyaya ma-

Adəmin belindəki nütfədən gəlmələri (doğulmaları) Günəşin Şərqdən doğmasına işarətdir. [Cavidannameyi-səğir, cd 18-9; İsknamə, cd 30335]. Fəzlullah da “Günəş”in, insani-kamil olan Adəmə işarə olduğunu söyləyir. Adəmin baş və alnı Kəbədən, köks və kürəyi Beytül Müqəddəsə (Məscidi-Əqsa – X.Heydərova), sağ əli şərqdən, sol əli qərbdən, sağ ayağı Misirdən və sol ayağı Hicazdan alınan torpaqdan yaradılmışdır. Yeni bütün yer üzü Adəmin vücudunda var (63, s.549). Həşr nəşrin **afitabı**dır üzün, Saətin yovmül-hesabıdır üzün; Vəz-zühanın **afitabı**dır üzün, Dilbərin vəchi-kitabıdır üzün; Gəlməyə çün **afitabı** getməyə çün mahitab, Haliya, ey kövkəbi-səyyar, xoş gördük səni; **Afitabın** təl’ətindən mahi-taban ru tutar, Çini-zülfündən Xətada nafeyi-ahu tutar.

likdir. Yeni bizim əsaslandığımız mənbə H.Arasının tərtib etdiyi Nəsiminin ikicildlik “Seçilmiş əsərləri” olduğuna görə, buradakı bütün orfoqrafik xüsusiyyətlər əski ərəb əlifbasından latın qrafikasına edilmiş transliterasiyanı özündə əks etdirir.

“Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi dilinin izahlı-ensiklopedik lüğəti”nin çoxcildlik olması nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda I cild tam işlənmiş və redaktə olunmuşdur.

Lüğətin I cildi 460 səhifədən ibarətdir və A, B, C, Ç, D, E, Ə, F hərflərini əhatə edir. Burada baş sözlərin əski əlifbadakı yazılışı, etimologiyası, mənbə dildəki orfoqrafiyası, Azərbaycan dilindəki qrammatik xüsusiyyəti, üslubiyyəti və ar-dından izahatı və şeirlərdən nümunələr verilmişdir. Məsələn:

AFTAB, AFİTAB افتاب [fars.] is. 1. Günəş, gün.

2. təsəvv. Vəhdət, birlik, həqiqət, həm də gözəllik, üz və camal rəmzi. Tanrının camal sifətlərinin nişanəsi. (3,s.50).

3. hərf. Peyğəmbərlərin Günəş hesab edilməsi bütün peyğəmbərlərin

Nəsiminin əsərlərində olan hədislər, dini rəvayətlər, Quran ayələri lüğətdə tam şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn:

ADƏ KƏLURCUNİ عَادَ كَالْعُرْجُونِ [ər.] “Yenidən (dönüb) xurma ağacının qurumuş əyri budağı kimi oldu”. Nəsimi bu ifadəni Quranın “Yasin” surəsinin 39-cu ayəsindən iqtibas etmişdir: “Biz ay üçün mənzillər müəyyən etdik. Nəhayət, o dö-nüb xurma ağacının qurumuş əyri budağı kimi (hilal şəklində) olar.” (وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ). Ayın əvvəlində hilal görünən ay təqvimin hər günü ötdükcə formasını dəyişir. Bu, onun mənzilləridir. Yeni ayın başlanğıcında təzədən hilal kimi görünür. Nəsimi hilala bənzəyən qaşı Quran ayəsi ilə vəsf edir. Boyu tuba, üzü cənnət, **adə kəlurcun** qaşı, Gözləri vənəcm, anın sinəsi vəttr idi.

Xüsusi adlar – antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və b. onomastik vahidlər lüğətdə verilmiş və izahlarla təchiz edilmişdir. Məsələn:

BUSİNA سينا بو [ər.] xüs.is. İbn Sina (980-1037) (İsmail Gülec, s.77). Orta əsrlər dövrünün ən böyük təbiblərindən

biri. Həqq təcəlli eylədi Musa üçün, Həm Əristalisü **Busina** üçün.

Leksikoqrafik əsərimizin digər müsbət xüsusiyyətlərindən biri türk mənşəli sözlərin orta əsr yazılı abidələrində işlənmə yerlərinin göstərilməsidir. Bu zaman qədim əsərlərin müasir dövrdə nəşr olunmuş versiyalarından istifadə etməyə çalışdıq. İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin üç mənbəyindən istifadə olunmuşdur. Bu, Rüşd Kilislinin basma nüsxəsi, həmin lüğətin Tofiq Hacıyev və Abdulla Battal versiyalarıdır. Bu üç əsərdə sözlər fərqli şəkildə əks olunduğuna görə, lüğətimizdə yeri gəldikcə R.Kilisli (İM(K)) və ya T.Hacıyevin (İM(TH)) mənbələri göstərilmişdir. A.Battalın lüğətindəki indeksdən istifadə etsək də, sözləri fonetik cəhətdən İbn Mühənnanın lüğətində olduğu kimi verməməsi, cingiltili samitləri karlaşdırması bizi qane etmədi.

Ramiz Əskərin tərtibatı ilə dərc olan Mahmud Qaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” (2006), “Tarama sözlüğü” (1995) və Rəcəb Toparının “Kıpçak türkçesi sözlüğü” və s. əsərlər türkmenşəli sözlərin mənbələri sırasında.

Nəsimi yaradıcılığı tarixi dilçilik baxımından maraqlı faktlarla diqqəti cəlb edir. Mirzə Rəhimov -alı, -əli şəkilçisinin orta əsr yazılı abidələrində heç bir şəxs əlaməti qəbul etmədən, əmr şəklində I şəxs cəmini bildirdiyini göstərir. Lakin Nəsiminin şeirlərində bu şəkilçinin, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, feili bağlama ifadə etdiyi müşahidə olunur. Məsələn:

**Nərgisin çeşmini xumar edəli,
Məsti-güləngü qönçəfəm oldum.**

Lüğətimizdə Nəsimi yaradıcılığında rast gəlinən arxaikləşmiş türkmenşəli şəkilçilərin (-vüz/-vuz; -gil/-gül; -isar/-isər; -layın, -calayın// -cılayın; -ğu; -gü) yeri gəldikcə elmi izahlarının verilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Ümid edirik ki, böyük bir zəhmət bahasına ərsəyə gəlmiş “Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi dilinin izahlı-ensiklopedik lüğəti” Nəsiminin 650 illik yubileyinə və nəsimisəvərlərə gözəl bir töhfə olacaqdır.

**Xədicə HEYDƏROVA,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
Institutunun Təbii dilçilik
şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**